

*Nagy Alpár-Csaba:*¹

Nemzeti traumák – lokális emlékezet Az 1940–1944 közötti időszak a Mezőség Dél-Erdélyben maradt településein

National traumas – local memories. Villages southeast and southwest from Kolozsvár during WW2 – general research overview

The presentation summarizes the results of two years of oral history research. The aim of the research was to record the recollections of the still living eyewitnesses of the events in the fall of 1944 in Cluj and its surroundings, in settlements that belonged to the southern part of Transylvania during World War II. Several hours of interviews were made in the villages of the regions of the Transylvanian Plain (Mezőség), and the lecture presents a synthesis of these interviews. They address issues like deportation, atrocities, fleeing, arm usage, Soviet and Romanian detention camps, adventurous escapes, etc.

Keywords: Transylvania, Romanians, Hungarians, ethnicity, WW2, traumas, injuries, requisition, interning, forced-labour camps

2012 áprilisában lehetőségem nyílt találkozni „Bapóka bácsival”, a 85 éves Bükkös János ajtoni lakossal. Találkozásunk elsődleges célja nem a második világháború eseményeinek felidézése volt, de az idős ember mély személyes érintettsége miatt rövidesen mégis arra terelődött a szó, és megtudtam: azon román állampolgárok közé tartozik, akiket 1944 őszén nemzetiségük miatt háborús bűnösök módjára hurcoltak lágerbe, ő pedig onnan kalandos úton szabadult, két hónap múlva. Ez a beszélgetés adta a több éve folyó kutatás ötletét, ti. hogy az utolsó pillanatban megszólítsam azokat, akik a hasonló traumákat elszenvedők közül még életben vannak, és rögzítsem vallomásaikat. Az MTA Domus Hungarica Szülőföld ösztöndíja, melyet 2013 őszén immár másodszor nyertem el, lehetővé tette ezt a munkát.

Általános történeti bevezető

1940 augusztusában Románia és Magyarország kormánya a két ország között fennálló területi diszputa megoldásához a német és az olasz kormány döntőbíráskodását kérte. A kérelmezők kötelezettséget vállaltak, hogy az így születendő ítélet feltételeit vonakodás nélkül elfogadják. A bécsi Belvedere palota Aranytermében 1940. augusztus 30-án kihirdetett döntés a vita tárgyát képező Erdély területét etnikai, gazdasági és stratégiai szempontok alapján felosztotta a két ország között. Északi része Magyarországhoz került, déli része továbbra is Romániánál maradt.

1. Egyetemi adjunktus, BBTE Református Tanárképző Kar, email: alparka@gmail.com.

Az új határ példátlan módon szakította ketté Erdély területét. Történelmi régiókat, évszázadok óta összefonódott gazdasági, társadalmi, kulturális kapcsolatrendszer, falvakat, családokat vágott ketté minden pragmatikus szempont mellőzésével. Városok szakadtak el az őket ellátó vidéktől, ipari vállalatok nyersanyag- és munkaerőbázisuktól, kistermelők felvevő piacuktól, vasútvonalak holtvágánnyá, főútvonalak határ menti zsákutcákká változtak. A döntés megosztotta Erdélyt és annak lakóit. Északon a románok, délen a magyarok keserűen szemlélték az új határt, emitt kitörő öröm, üdvívalgás, amott fellángoló gyűlölet, nacionalista hisztéria. A két nemzet egyébként is terhelt viszonya hirtelen nyílt ellenségeskedéssé változott. A szoldateszka bosszúvágya északon gyilkosságokhoz is vezetett, a magyarok százezreire pedig kisebbségi sorsuk legsötétebb időszaka várt délen.

A következő négy év eseményei az ún. idegháború beálltához vezettek, mely a két országnak a kisebbségeket illető felfogásában és a kérdés kezelésében jelentkező eltérések, valamint a mindkét oldalon táplált revizionista remények miatt először hidegháborús állapotot, majd Románia 1944-es kiugrásával valóságos hadiállapotot eredményezett. Erdély kérdését, és az ebből fakadó szembenállást a román hadseregnek Észak-Erdélybe történő bevonulása, a román adminisztráció visszaállítása, majd az 1947-es párizsi béke zárta le véglegesen.

A különállás négy éve alatt a dél-erdélyi magyarságnak szembe kellett néznie az Antonescu-kormány nemzetiségpolitikájával. Mint arra korábbi munkámban rámutattam, a román kormány és közvélemény magyarokkal szembeni magatartását a vizsgált időszakban mérhetetlen gyűlölet, bosszúvágy és az etnikai tisztogatás szándéka jellemezte. E magatartás mögött – úgy vélem – az észak-erdélyi románokon esett sérelmek megtorlásának, illetve a homogén egységes román nemzeti állam létrehozásának vágya, a viszonyosságon alapuló, de a kölcsönös megtorlások szintjére süllyedt nemzetiségi politika, a társadalom minden rétegét átható primitív nacionalizmus és nem utolsó sorban pragmatikus politikai és gazdasági szempontok álltak.² Ez a magatartás pedig Románia kiugrásával sem változott.

Az 1944. augusztus 23-i események, az Antonescu-kormány megbuktatása folytán Románia Németország mellett a nacionalista fasiszmus ideológiájával is szakított, ami impliciten azt is jelenthette volna, hogy – legalábbis hivatalosan – megszűnik az Antonescu-kormány által állampolitikai szintre emelt idegengyűlölet és etnikai homogenizálási szándék. Ám, hogy ez nem így történt, azt számos olyan esemény igazolja, melyek még hosszú ideig megkeserítették a romániai magyarság életét.

A román kiugrás után kitört magyar-román háborúnak több vetülete is volt. Román körökben ez a háború fasiszta-ellenes háborúnak számított. Az immáron szövetséges szovjet haderővel együtt indított román offenzíva – hivatalosan – a fasiszta Németország szövetségese, Magyarország és vele együtt a fasiszmus ellen indult. Ez a háború azonban – mindkét hadviselő fél számára – nemzeti felszabadító háborúnak is számított. A szélsőséges magyarországi körök úgy állították be, mint a románok árulásának megtorlására, és a Dél-Erdélyben szenvedő magyar kisebbség felszabadítására irányuló harcot, a román politikai körök pedig a Hitler által szerintük jogtalanul elvett Észak-Erdély „felszabadítását”, azaz a

2. Nagy Alpár-Csaba: *A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész története, 1940–1945*. L'Harmattan, Budapest, 2012. (A továbbiakban: *A Dél-Erdélyi...*) 464.

román koronához való visszacsatolását várták a háborútól. Támogatta ez utóbbi felfogást a szövetségesekkel 1944. szeptember 12-én aláírt fegyverszüneti egyezmény határozata is, miszerint: „A szövetséges kormányok a bécsi döntésnek Erdélyre vonatkozó határozatait semmisnek tekintik, és egyetértenek azzal, hogy a békeszerződésben történő jóváhagyástól feltételezetten Erdély (vagy annak nagyobb része) adassék vissza Romániának.”³

Észak-Erdély visszaszerzése tehát minden románt egyesítő, politikai kompromisszumokat is megengedő szent cél lett. A fasizmussal kollektíven vádolt romániai németek mellett ily módon a magyarság is az első számú közellenséggé vált, egyrészt azért, mert a románság jogosnak érezte az 1940–44 közötti magyar uralom minden sérelmének a magyarokon való megtorlását, másrészt azért, mert a magyarellenes propaganda, mely igyekezett elkendőzni a mérhetetlenül nagy háborús veszteségeket, és motiválni az önkéntes alakulatok vérengzéseit, a végsőkéig felfokozta a hatóságok és a lakosság magyar-gyűlöletét. A román propaganda azt a tételt igyekezett belesulykolni a román köztudatba, hogy a magyar nép genetikailag magában hordozza a háborús bűnösséget, a gyilkolási vágyat, hogy Észak-Erdély magyar lakossága egy emberként vett részt a románok üldözésében, gyilkolta és kínozza ártatlan, más nemzetiségű polgártársait.⁴

Sztálin kijelentését, miszerint „azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak, de kisebb-nagyobb mértékben a magyar népnek is viselnie kell”⁵ a román kormányzat is magáévá tette, azzal a módosítással, hogy a magyar népnek Erdély kettéosztása miatt is viselnie kell a felelősséget. Ki kell hangsúlyoznunk, hogy míg a trianoni Magyarország területéről elhurcolt magyarok fölötti intézkedést az 1943 telén megkötött szovjet-csehszlovák egyezmény tette indokolttá (melynek részletét fentebb idéztük), addig azoknak a dél-erdélyi magyaroknak az elhurcolása, akik mindvégig román állampolgárok voltak, egyedül a román hatóságok akaratán múlt. Az átállást követően ugyanis, szeptember 12-ig a fegyverszüneti egyezmény aláírásáig, mely valóban előírta a német és magyar állampolgárok internálását, a román hatóságok saját hatáskörben intézkedtek.⁶ Hozzá kell tennünk azt is, hogy az átállást követően időszakban az internáltak között túlnyomórészt magyar ajkú, román állampolgár civileket találunk, míg a román ajkú magyar állampolgárok internálásától minden esetben eltekintettek.⁷

A magyar-gyűlöletet, mely az Antonescu-kormány bukásával nem tűnt el, csak átalakult, kiegészítette az a továbbra is valósnak látszó félelem, miszerint a várható békeszerződés után Románia elveszítheti Erdélyt, vagy annak egy részét. Emiatt ismét jelentkezett az Antonescu-kormány idejéből jól ismert etnikai homogenizálási szándék, mely most már a

3. Gál Mária, Gajdos Balogh Attila, Imreh Ferenc: *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*. Kolozsvár, 1995. 22.

4. Uo. 26.

5. Sztálin 1943. július 7-i levele a brit kormányhoz. Idézi Gosztonyi Péter: *Vihar Kelet-Európa felett*. Budapest, 1990, 152–153.

6. Benkő Levente – Papp Annamária: *Magyar fogolysors a második világháborúban*. Pallas-Akadémia kiadó, Csíkszereda, 2007. I. 8.

7. Lásd az 1944. szeptember 20-án a magyar és német állampolgárok internálása tárgyában lezajlott értekezletről készült jelentést, idézi: Benkő Levente – Papp Annamária: *i.m.* II. 12.

magyarság elűzésében, kifosztásában, állampolgárságától, vagyonától való megfosztásában konkretizálódott. Az Antonescu-kormány idején tapasztalt latens, és a magyarság életét apró intézkedésekkel mindenáron megkeseríteni akaró magyarelles szándék most nyíltan jelentkezett, és olyan atrocitásokban nyilvánult meg, melyeknek emléke a mai napig mérgezi a két nemzet viszonyát.

Az 1944. szeptember 5-én kitört román-magyar háborúban a román hadsereg maga mellett tudta a szövetséges szovjet haderőket, így a nehezen védhető észak-erdélyi területek elfoglalása csupán idő kérdése volt. A román-szovjet túlerő ellenére a háború első szakaszában a magyar-német csapatok mélyen behatoltak Románia területére: szeptember 12-én elérték a Kis-Küküllő déli partját.⁸ A tordai harcokat leszámítva azonban, ahol közel egy hónapon keresztül feltartóztatták a szovjet-román közös haderőt, a hadműveletek sikerei után a magyar-német hadsereg dél-erdélyi fennhatósága pünkösdi királyságnak bizonyult csupán, mivel mindössze egy hétig tartott.⁹ Október 8-án véget ért a tordai csata,¹⁰ ezzel pedig a bevonuló román-szovjet haderőnek megnyílt az út egész Észak-Erdély elfoglalására. Október 12-én harc nélkül foglalhatták el Kolozsvárt,¹¹ 25-én pedig „felszabadult” az utolsó – 1940. augusztus 30-án – Magyarországhoz csatolt település, Nagykaroly is.¹²

A magyarság közjogi helyzete a kiugrás után egyáltalán nem javult, sőt, rosszabbodott. Továbbra is érvényesek maradtak a diszkriminatív ostromállapot-törvények, a hadbírószági ítéletek, a kiugrás előtt beindult eljárások tovább folytatódtak, sőt, újabb hadbírószági perekre lehetett számítani.¹³ A magyar lakosság pedig ellenséges elemmé vált Romániában. Elkezdődtek az internálások, és pedig etnikai, faji, nem csupán állampolgársági alapon. Az internáló táborokba kerülő magyarok nagy része dél-erdélyi, azaz román állampolgár volt, és mint említettük, bár Dél-Erdélyben szép számban tartózkodtak román nemzetiségű magyar állampolgárok, ezeket nem internálták. Az internálótáborok pedig a magyar-román háborút, sőt, a második világháborút is túléltek, hisz fél évvel Németország kapitulációja után, 1945 októberében még mindig voltak etnikai alapon internált lakóik, ami szintén azt bizonyítja, hogy ezek az internáló táborok nem csupán fasiszta-, német-ellenes, vagy hadi jellegűek, hanem mindenekelőtt magyarelles jellegűek voltak.¹⁴

Az 1945 tavaszán hozott 645. számú, ún. visszaperlési rendelet értelmében azok a románok, akik a bécsi döntés után bármilyen oknál fogva kénytelenek voltak ingatlanaikat

8. Illésfalvi Péter, Szabó Péter, Számvéber Norbert: Erdély a hadak útján, 1940–1944. Püldo Kiadó, Budapest, 2005.

9. Uo.

10. Uo. 141.

11. Nagy Mihály Zoltán, Vincze Gábor (szerk.): Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között, 1944. szeptember – 1945. március. Csíkszereda, 2003. 57.

12. Uo. 39.

13. Mint pl. Z. Albu Dezső marosludasi lelkész esetében, aki ellen az ellenséges katonai megszállás alatt tanúsított magatartása miatt indítottak eljárást. A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban DRELvt) 1580/1944. Z. Albu Dezső a magyarléta Czakó Gazsi András cellatársa lett a nagyszabeni hadbírószági börtönben. Interjúk, Magyarléta - Czakó Gazsi András, 100.

14. Benkő Levente: *A tervszerű merénylet*. In: Korunk, 2003. február. 95.

elidegeníteni, mert indíthattak a jogügylet felbontása érdekében. A bíróságok az esetek nagy többségében helyt adtak a felperesek igényeinek, visszaítélték nekik az ingatlant, a magyar vevő pedig ugyanazt a vételárat kapta vissza, amennyiért 1940-ben vagy 41-ben megvette az ingatlant, ez az összeg persze – a pénzromlás következtében – még a perköltséget sem fedezte.¹⁵ A rendelet azonban nem ismerte el a magyar felek visszaperlési jogát. Ugyanez volt a helyzet az ingatlancserék esetében. A román fél elcserélt ingatlanát visszaperelhette a magyartól, de a magyar fél nem kaphatta vissza saját elcserélt házáat, birtokát.

A hatóságok zaklatásai pedig a polgári lakosság és a hadsereg által elkövetett atrocitásokkal párosultak. Ezek főleg a bécsi döntés utáni határ melletti, dél-erdélyi településeket érintették, és pedig azokat, amelyeket a román-magyar háború hadműveleteinek körzetébe estek. Volt olyan település, amelyben háromszor váltotta egymást a magyar-német ill. román-orosz fennhatóság, mint például Aranyospolyán.¹⁶ Ezeken a településeken a magyar lakosság és a magyar egyházak vagyona nem csak a bevonuló, majd kivonuló hadtestek katonáinak, hanem a bosszúvágyó civil lakosságnak is ki volt szolgáltatva. A határ menti román-magyar harcok után a lakosság és a csendőrség nekiesett a magyar lakosság vagyonának és intézményeinek: magyar házakat, iskolákat és templomokat fosztottak ki, gyűjtöttak fel, számos egyházközségi irat megsemmisült, klenódiumpok pusztultak vagy tűntek el. A határ menti magyar lakosság egy része elmenekült, a román lakosság sok helyen a szovjet katonákkal együtt fosztogatott és rabolt, az elorozott javakat pedig később nem akarták visszaszolgáltatni a menekülésből hazatérő civileknek.¹⁷

A kutatás általános leírása

A második bécsi döntéskor meghúzott határ Kolozsvártól keletre teljesen szabálytalanul, és minden stratégiai, gazdasági, sőt etnikai szempontot félretéve húzódott. Érthetetlen módon például Romániában hagyták azokat a Kolozsvártól dél-keletre fekvő, magyar többségű falvakat, amelyek számos gazdasági és adminisztratív szállal kötődtek a városhoz (ez alól a román többségűek sem volt kivételek), ilyenek voltak: Györgyfalva, Ajton, Tordatúr, Kolozspata, Magyarkályán (egy része). A határ először követte a Kolozsvár-Szászrégen autótúvonalát, de a magyarkályáni pataknál észak felé kanyarodott, így az út mentén levő, vagy attól délre fekvő, jelentős magyar lakosságú települések (Mócs, Fráta, Magyaroszvát, Mezőkeszű, Pusztakamarás, Kis- és Nagysármás) Romániánál maradtak. Ezek a települések ugyanis beleestek az ún. Göring-zsákba, abba a földgazdálkodási helyeiről híres zónába, melyet a dél-erdélyi német gazdasági érdekek miatt – maga Göring javaslatára – a harmadik birodalom döntőbírái jobbnak láttak Romániánál hagyni. A kérdéses terület, amely valóban zsákszerűen nyúlik be Észak-Erdélybe, állítólag az utolsó pillanatban maga Göring módosító javaslatára nem került Magyarországhoz.¹⁸

15. Szenczei László: Magyar–román kérdés. Budapest, 1946(?). 184.

16. DRELvt, 1677/1940.

17. Lásd pl. Kutyfalva (DRELvt, 674/1945) vagy Gerendkeresztúr (DRELvt 77/1945.) esetét.

18. Az erre vonatkozó elméleteket ismerteti L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a*

Az elmúlt félévben vizsgálódásaim során ezeket a településeket kerestem fel. Célom az volt, hogy az idős generáció tagjaitól mélyinterjúk segítségével rögzítsem mindazt, amit a vizsgált időszakban elszenvedett vagy hallott sérelmekről elmondanak.

A történeti forrásokból számos személyes sérelemről: behívó elől való menekülésről, gabonaelkobzásról, deportálásokról, gyűjtőtáborokba való gyűjtésről, kényszermunkáról, fosztogatásokról, fizikai bántalmazásról, atrocitásokról van tudomásunk, célom az volt, hogy ezek személyes lenyomatait vizsgáljam. A vizsgált települések határ menti települések, ezért exponáltabbak voltak mind a négy éves különállás, mind a román–magyar háború miatt a tordai harcok idején a közelben egy hónapig kialakult front hadi eseményeinek, de a négy hadsereg (magyar, német, román, szovjet) fosztogatásai és visszaélései mellett a bosszúéhes román civil lakosság is ezeken a közösségeken igyekezett megtorolni az észak-erdélyi románság vélt és valós sérelmeit.

Az interjúk során a következő témákat vizsgáltam: az 1940 őszen fellobbanó magyarellenesség helyi eseményei és hatása a helyi közösségre, demográfiai-gazdasági változások a bécsi döntés miatt, az 1942 telén végrehajtott gabonarekvirálás, a román–magyar háború idején a front átvonulásának következményei (fosztogatás, atrocitások), gyűjtőtáborokba való internálás, kényszermunkacsoportokba való elhurcolás, bosszúhadjáratok helyi román vezetők részéről, fosztogatás a helyi román lakosság részéről, interetnikus feszültségek, esetleges összecsapások a két közösség között, személyek elleni atrocitások a zavaros állapotok között, a traumák miatt bármilyen formában elhalálozott személyek azonosítása, az események utóélete, későbbi lenyomatai a két nemzetiség kapcsolatára.

Olyan személyeket kerestem fel, akik az említett események idején már elég idősek voltak ahhoz, hogy tudatos szemtanúi lehessenek az eseményeknek, és megfelelő szellemi állapotban vannak, hogy a kérdésekre válaszoljanak. Tekintve az interjú célközönségének előrehaladott korára, nem sok interjúalany került, településenként legfeljebb két-három embert sikerült találni, de olyan települések is voltak az eredeti tervben, ahol egyetlen személy vagy család volt alkalmas interjúkészítésre (pl. Kissármás, Berkenyes), illetve olyanok is, ahol egy sem (Magyarkályán, Légen, Katona). Ilyenformán összesen húsz mélyinterjú (kb. 12,5 óra hanganyag, átírva 350 000 leütés) készült.

Az interjúk tartalmát megvizsgálva általában elmondható, hogy – amint az várható volt – az összes élmény közül a személyes megaláztatásé volt az, ami a legfokozottabban tört fel az emlékek közül. Jó példa erre a magyarfártásai Császár Máriával készült interjú. Bár a történetek idején mindössze öt és fél éves volt, mégis a román-szovjet bevonulás eseményeivel kapcsolatos emlékeiről így nyilatkozott: „hogy mit ettem a tegnapi, nem jut eszembe, de amikor húzódtak vissza, mindenre emlékszem.” A nagysármási Farczádi Rebeka kilencvenhat évesen – bár sok szünettel – részletgazdagon mesélte el a Székesfehérvár melletti Barackán töltött időszak eseményeit, valamint a Sármásra való visszatérésüket. Hasonlóképpen gazdagok Császár Sándor magyarfrátai, Császár János berkenyesi lakosok beszámolóit, mindketten 1944–1945 fordulóján kerültek román munkatáborba.

Császár János esetében külön meg kell említenünk, hogy bár magyarnak tartja magát, és hangsúlyozta, hogy magyarsága miatt került munkatáborba, mégis anyanyelvét elfelejtette, csak románul volt hajlandó nyilatkozni az interjú során. Bár anyanyelvére nem emlékszik már, életének azon eseményeit, amikor kétökrös szekérrel Máramarosig kellett követnie a visszavonuló német-magyar csapatokat, vagy, amikor kalandos vonatutazás során tért haza a buzăui munkatáborból, teljes részletességgel mondta el.

A mások által elszenvedett traumákra, a hallomásból szerzett információra az interjúalanyok nagy része nem emlékezett, vagy összetévesztett idősíkokat, események sorrendjét, helyszíneket, személyeket, így ezek a válaszok általában rövidek, pontatlanok, bizonytalanok és szűkszavúak. Gyakori például, hogy az 1940 őszi eseményeket összetévesztik az 1944 ősziakkal: a pusztakamarási (pontosabban novaji) Szabó Anna úgy emlékezett, hogy a kamarási románok a bécsi döntés miatt gyászruhát öltve jártak a faluban, de ez az esemény a magyar honvédek 1944 őszi bevonulásakor történt. Az 1940-es és 1944-es eseményeket egyébként gyakran cserélték fel az adatközlők.

Amikor viszont átélt esemény, vagy személyes sérelem jelent meg a válaszban, az idős emberek szó szerinti pontossággal idéztek párbeszédet, leírásaik részlet-gazdagok voltak, gyakran érzékenyültek, mély érzelmi implikációval közölve a történeteket. Ilyen érzelmi implikációval találkozunk a nagysármási Farczádi Rebekka beszámolójában, aki baracscai meghurcoltatásuk eseményeinek taglalása közben gyakran sírással küszködött, vagy Bőr Ferenc beszámolójában, aki érthető dühvel mesélte el azt, miként szenvedett hetekig édesapja a vasgárdisták verése miatt, illetve bátyja meggyilkolásának történetét.

Természetes, hogy az idő távlatából sok információ vesztített pontosságából. Így például Mezőkeszűben Horváth Dani meg volt győződve, hogy a gabonarekvirálás a románokat is sújtotta, a berkenyesi Császár János pedig arról, hogy csak a gazdagok gabonáját vették el.

Feltűnt, hogy az adatközlők mennyire jártasak voltak a korabeli események terminológiájában, azonnal emlékeztek ilyen kifejezésekre, mint rekvirálás (gabonaelkobzás), refugiátok (menekültek), concentra, robota (munkaszolgálat), barisnya (a szovjet katonák kifejezése a megerőszakolható lányokra) stb. Szintén feltűnő, hogy más-más települések adatközlői bizonyos viselkedésformákat ugyanazon kifejezéssel neveztek meg. A legjobb példa erre a „csúfalkodás”, mely a hatóságok, illetve a civilek magyarokkal szembeni megálázó, verbális vagy fizikai agresszióval társuló magatartását jelentette. A rekvirálásra mindenütt úgy emlékeznek, hogy a románok „a tekenőt is kikaparták”, vagy minden lisztet „összesepertek”.

Ki kell emelnünk azt, hogy a gabonarekviráláskor minden faluban előfordult, hogy a románok – akár a rekvirálás alatt – akár utána emberségesen viszonyultak a magyarokhoz. Sok magyar családot románok segítettek, hogy ne éhezzenek, és az is gyakori volt, hogy a rekviráló bizottság bizonyos családokat felmentett (pl. a pusztakamarási Járai Mihály családját, ahol hadiárvak voltak).

A magyar-német katonaság viselkedésének megítélése általában pozitív, bár a németekkel kapcsolatban gyakran előjön az a sérelem, hogy magyarokat hurcoltak magukkal,

hogy terheiket szállítsák (általában a trianoni Magyarország határáig). Rájuk úgy emlékeznek, hogy nem fosztogattak, az állatokat, vagy élelmet nem kobozták el, hanem kérték, sőt, gyakran az ellenértékét ki is fizették (a magyarfrántai Császár Sándor szerint még duplán), a lakossággal szemben jóindulatúak, sőt, gyakran segítőkészek voltak (Császár János szerint segítettek egy berkenyesi, sokgyermekes özvegyet).

Bár a vizsgált terület viszonylag kicsi, és szomszédos falvakat foglal magába, és noha a közállapotokról, és a harci eseményekről szóló emlékezés hasonló volt, mégis az elbeszélésekben a személyes sérelmek széles skálája tárult fel a megaláztatástól az orosz fogságig, az elhurcoltatástól a kifosztásig, vagy a hadbírószági eljárásoktól közeli hozzátartozók meggyilkolásáig.

Eredmények

A hús interjú az eddig feltárt, és a történeti források alapján igazolható eseményeket hiteles tanúvallomásként támasztja alá. A vizsgált területen a háború négy és fél éve alatt a következők történtek.

Az új határ teljesen szervtelenül vágta ketté a történeti szempontból egységesnek tekinthető Mezőséget, egyrészt elszakítva egyes településeket Kolozsvártól, melynek természetes vonzáskörébe tartoztak. Ez leghatározottabban Kolozspata esetében volt érezhető, hisz a Kolozsvártól alig nyolc kilométerre levő település élete szervesen összefonódott a városával. Nagy György szerint a kolozspatai románok hasonlóképpen szenvedtek az új határ miatt, ennek fő oka, hogy a helyiek fő megélhetése a tej kolozsvári értékesítése és a piacolás volt.¹⁹ A határ a hagyományos kereskedelmi útvonalat szakította el, így a helyieknek nem maradt más lehetősége, mint a csempészes. Ha pedig hivatalos ügyeket kívántak intézni, ahhoz a messzi, rossz úton megközelíthető Tordára kellett menniük. Érthető, hogy az illegális határkereskedelem virágzott a településen, az embercsempészes pedig minden határ közeli településen. Hasonló helyzetben volt a szintén határszélre került Mezőkeszű, ahol a megkérdezettek gyerekkorukban a határon legeltették a család juhait. Ott is jelentős áru- és embercsempészet folyt, Magyarországra szappant és élelmiszert vittek, míg Dél-Erdélybe ruhaneműt és cipőt hoztak.²⁰

Magyarország „elérhetetlen” közelsége ugyanakkor megnövelte az emigráció és a magyar élet iránti vágyat. Az eltávozók számát illetően, érthető módon elől állt Kolozspata és Mezőkeszű.

Az első évben a munkalehetőségek vonzották a falvak lakosságát, de a földműveseket ekkor még a birtok teendői helyhez kötötték. Románia 1941-es szovjetellenes katonai implikációjával a magyar férfiakat is tömegesen kezdték sorozni a román hadseregbe, ezek érthető módon nem akartak román katonák lenni, és majdnem kivétel nélkül a szökést választották. Így lehetséges, hogy a környéken kevés a román hadseregben elhunyt hősi halott, viszont azok közül, akik eltávoztak, majdnem senki nem tért vissza a háborúból.

19. Nagy György közlése.

20. Horváth Dani közlése.

Munkavállalás céljából általában a családfők mentek el, utóbbiak családja otthon maradt. A katonaság elől menekülők sem vitték magukkal családjukat, de ezzel állandó hatósági zaklatásnak tették ki őket.

Mivel jórészt vegyes lakosságú falvakról beszélünk, a román-magyar viszonyt erős ambivalencia jellemezte: a tettelegességig is elmenő konfliktusok mellett a jóindulat számos példájával is találkozunk.

Az 1942-es gabonarekvirálás emléke elevenen él minden vizsgált közösségben. Az erre vonatkozó emlékezéseik egybecsengenek a lelkészek és Magyar Népközösségi vezetők korabeli hangulatjelentéseivel. Ki kell emelni, hogy minden településen megemlégtették az adatközlőket, hogy a rekvirálás után a román szomszédoknak köszönhették, hogy nem éheztek. Gyakori volt a rekvirálás közben megmutatkozó jóindulat is.

Bár a különállás négy évében gyakoriak voltak a magyarok elleni etnikai alapú atrocitások, zaklatások, házkutatások, a megkérdezetteknel csak nagyon kevés ezzel kapcsolatos élmény bukkant fel. Ez valószínűleg azért van, mert a hasonló hatósági vegzálás inkább a polgárosult vagy értelmiségi réteget érintette, a zömében földműves lakosság inkább a gazdasági sérelmeket szenvedte meg. A magyarságuk miatti bántalmazás emléke viszont eleven a magyarszovátiak körében.

1944–45 fordulójáról három nagy emlékezetes eseménycsoportot idéztek fel a megkérdezettek: a magyar hadsereg – rövid ideig történő, de emlékezetes – bevonulása, a későbbi hadműveletek, ezzel együtt a román-szovjet hadsereg és civil lakosság fosztogatásai és az általuk okozott atrocitások, valamint a magyar lakosság, zömében férfiak internálása

A dél-erdélyi hadműveletek idején minden vizsgált településre bevonult a magyar hadsereg. Ezekről az eseményekről a magyar katonák magatartásával szembeni általános szimpátia olvasható ki az interjúkból. Több helyen a visszavonuló német csapatok hadi szállítás céljára civileket hurcoltak magukkal, akik általában a trianoni Magyarország határáig kísérték őket. A magyar hadsereg visszavonulása és a román-szovjet előretörés a vizsgált településen nem járt jelentős harcokkal, sérülésekre és rombolásra csak elvétve olvasunk utalásokat.

A szovjet-román előrenyomulás sok anyagi kárral és veszteséggel járt. Tudomásunk van arról, hogy a katonák kifosztották a lakosság élelmiszerkészletét, elhajtották állattalományát, pénzt, apró értéktárgyakat raboltak a lakosságtól. A szovjet katonák lányokat becstelenítettek meg, sok helyen hajszálon múlt, hogy a nők megmenekültek a megbecstelenítéstől. Magyarszováton a civil lakosság több honvédot is kivégett, Detrehemtelepen pedig a katonai kórházban több honvéd is életét veszttette.

A katonák fosztogatása után a Kalotaszegen „nagy októberi vásárhoz” hasonló civil rabláshullám nem történt. Bár a szováti románok próbálták meggyőzni a botháziakat, hogy közösen fosszák ki a magyarok házait, erre nem került sor, más faluban hasonló próbálkozásról nem tudunk. A katonai alakulatokat követő félkatonai egységek, a „batalion fix-ek” és a „gárdák” garázdálkodásai sem hagyták érintetlenül a vidéket, bár a szárazajtai, egeresi vagy a gyantai mészárlásokhoz mérhető nem történt a vizsgált településeken. De

Nagysármás és Pusztakamarás személyes leszámolások és gyilkosságok tragikus emlékeit hordozza ma is.

A magyar-német visszavonulás természetesen jelentős pusztítást okozott a környék infrastruktúrájában. Az utak, vasutak, hidak, alagutak járhatatlanokká váltak, ezeket viszont a megszálló hadsereg logisztikai céljaira minél hamarabb használhatókká kellett tenni. Ekkor a környékbeli falvak lakóit kényszermunkára hurcolták, melyben a saját állataikkal és szerszámaikkal kellett dolgozniuk a javításokon. Ilyen beszámolóval találkozunk Magyarországot és Kolozspata esetében.

A legfőbb és legnagyobb sérelem viszont, mely kivétel nélkül minden település emlékezetében él, a magyar személyek internálása 1944 októberében. Az internált személyek között három kategóriát különböztethetünk meg: azokat a férfiakat, akik elmenekültek a román katonai behívó elől, és mint magyar tartalékosok kerültek vissza a faluba 1944 őszén, azokat a családokat, amelyek elmenekültek Magyarországra, és mint magyar állampolgárok kerültek vissza 1944 őszén, illetve azokat, akik mindvégig helyben maradtak, de – főként a helyi bíró feljelentése alapján – pusztán magyarságuk miatt kerültek kényszermunkatáborba. A célállomást tekintve az elhurcoltak két kategóriába sorolhatók: voltak, akiket romániai munkatáborban dolgoztattak, és voltak, akiket a Szovjetunió területére hurcoltak. A személyes beszámolók mind embertelen körülményekről, gyenge ellátásról bántalmazásról szólnak, és noha az elhurcoltak nagy része visszatért, sokan voltak, akik odavesztek. Az elhurcoltak neveire és számára a beszélők általában nem emlékeztek.

Az internálások a fegyverszüneti egyezményben foglaltak kényszerű és erőltetett betartásának a következményei voltak, melyt az írta elő, hogy a Románia területén található összes magyar és német állampolgárt internálni kell. Ezzel szemben az internáltak kiválasztása kizárólag etnikai, és nem állampolgársági alapon történt, ugyanis a helyi bírónak úgy tűnik, kvótászerűen kellett felmutatni minden településen internáltakat. Így kiskorú ártatlan fiúkat vittek internálótáborokba, kizárólag nemzetiségük miatt.

A második világháború eseményei még napjainkban is meghatározzák a vidéken a román-magyar viszonyt. Magyarországon például még ma is él a honvédok, és egy Ioănaş nevű ember meggyilkolásának emléke. Sok helyen az elszenvedett sérelmekért mind a kártérítés, mind a tettesek felelősségre vonása elmaradt. Az elhurcoltak közül sokan nem részesülnek még az őket megillető államsegélyben sem.

A továbbiakban a készült interjúk alapján településenként vesszük számba a vizsgált időszak eseményeit. A megkérdezettek közléseire tételesen nem hivatkozunk, azok előfordulási helyét mindig az első lábjegyzetben közöljük.

*Kolozspata*²¹

A teljes mértékben Kolozsvár vonzáskörében levő falu életét ellehetetlenítette a várostól való elszakítás, ami az adatközlők szerint nem csak a magyarokat, hanem a románokat is egyformán sújtotta. Bőr Ferenc beszámolója szerint édesapjával a határkijelölő bizott-

21. Bőr Ferenc, Halász János és Nagy György közlései.

ság azt közölte, hogy Pata Magyarország lesz, csak később derült ki ennek ellenkezője. A felvevőpiac elvesztése miatt számos családi gazdaság elsorvadt, Nagy György családjának például el kellett adnia kilenc tehenét, mert már nem lehetett a tejet a kolozsvári vásárlókhoz eljuttatni. A falut a legközelebbi várossal, a 25 km-re levő Tordával mindössze egy rossz, mezei út kötötte össze, emiatt szintén hátrányos helyzetbe került. A férfilakosság részben gazdasági okokból, részben a katonai behívó elől majdnem kivétel nélkül elmenekült. Általában az öregek és a gyerekek maradtak a faluban, de sok ház üresen maradt, melyeket katonai célra, vagy a refugiátok elszállásolására foglaltak le. A faluban volt határőrség, a katonákat a parókián, illetve Nagy Györgyék házába szállásolták be (24 katonát). Az idősebb férfiak, akiket munkaszolgálatra hívtak be, amint teheték, átszöktek a határon, ugyanis a Zsil-völgyi vasútépítő munkatáborokban saját költségükön, embertelen körülmények között tengődtek. Olyan is volt, aki a román lakosság magatartása miatt menekült el. Bőr Ferenc édesapja több héten át feküdt 1940 őszén, mert elvették a feldühödött románok, amikor felgyógyult, elkeseredetten hagyta el az országot. Elképzelhető, hogy ő volt az egyik, akit egy korabeli hangulatjelentés említ, miszerint „egy Kolozsapatáról Apahidára menekült magyar férfi jelentette a bevonuló 2. hadsereg parancsnokságának, hogy falujában két férfit véresre vert a román dühödt tömeg”.²² Mivel a határ nagyon közel volt, a faluban mind áru-, mind embercsempészet folyt (Magyarországra baromfit, és élelmiszert vittek, onnan ruhaneműt hoztak), az embereket egy helyi asszony vezette át éjjel a határon. Az illegális határátlépéseknek kárvallottjai is voltak, Nagy Györgyöt szökési kísérletért, és illegális levélhordásért három hónapra ítélték a nagyszebeni hadbírószágon, melyet az ottani börtönben le is töltött, egy férfit árucsempészésért tartóztattak le. Halász János azért került hadbírószágon elé, mert Nagy Györgyre bízott egy levelet, melyben sanyarú sorsáról panaszkodott egy szamosfalvi barátjának (édesapja munkaszolgálaton volt, egyedül intézte a család ügyeit, gyerekként), az a kijelentése pedig, hogy: „könnyes kenyeret eszünk, mert nagy nyomorúságban vagyok” a román nemzet megsértésének, hamis hírkeltésnek bizonyult, ezért hat hónapra ítélték. A két férfit két román faluástársuk jelentette fel. Emlékeik szerint a nagyszebeni börtönben viszonylag jó sorsuk volt, de ezt annak tulajdonították, hogy vétkük nem volt súlyos. Nagy György szerint a kémkedéssel, vagy más súlyos vétkekkel vádolt magyarokkal a börtönben nagyon rosszul bántak. A gabonarekvirálást a faluban is végrehajtották, az adatközlők szerint a román szomszédok jóindulatúan segítettek a magyarokon, hogy ne éhezzenek. Később hadi célokra az állatállományból is foglaltak le. A román lakosság magyarellenes hangulatának gerjesztésében elől járt a helyi román állami tanító, Rotaru Grigore. Az iskolában a gyermekeket, a faluban a fiatal legényeket uszította a magyarok ellen. Magyarellenes magatartásával nem hagyott fel, annak ellenére sem, hogy amikor a magyar hadsereg elől elmenekült, felesége a faluban maradt, és Halász János későbbi felesége családja fogadta be. A tanító hangulatkeltése a háború

22. Ifj. Müller Jenő, *a Magyar Népközösség nagyenyedi irodája titkárának jelentése a dél-erdélyi magyarság gazdasági jellegű sérelmeiről*. Magyar Országos Levéltár (MOL), Miniszterelnökségi levéltár, Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai (K 28), Romániai magyarok elleni vétségek. 1940–43. (159. cs., 262. t.), 1942 – O – 18463.

után sem maradt abba, 1954-ben agyonverték Bőr János, Bőr Ferenc bátyját. Bár a bírósági tárgyaláson szerelmi ügynek állították be, Bőr Ferenc és Halász János is úgy gondolja, hogy a gyilkosságnak etnikai színezete volt, és hogy a felbujtók között ott volt a tanító is. A magyar fennhatóság, illetve a román-szovjet csapatok bevonulása idején a faluban sem harcok, sem etnikai összetűzések nem voltak, noha a korábban Magyarországra menekült Szabó Domokos ajtoni lelkész a magyar csendőrséggel kerestette a helyi ortodox papot, mivel az távozásakor kifosztotta, az akkori falubíró, Nagy György nagybátyja, viszont nem engedte, hogy az elmenekült román pap apósát zaklassák emiatt. Az adatközlők nem emlékeznek arra, hogy a faluból munkatáborba hurcoltak volna civileket, csak azt említik, hogy kivezényelték őket a bósi alagút takarítási munkálataihoz (távozásakor a német hadsereg robbantotta fel), de mivel a munkát nem szervezték meg kellőképpen, gyakran előfordult, hogy a magukat fölöslegesnek érző kényszermunkások hazaszökdöstek.

*Magyarszovát*²³

A magyar többségű falu, bár nem közvetlen a határ szomszédságában volt, szabályosan kiürült a különállás idején. Adatközlőim nagy része hosszabb-rövidebb ideig át volt menekülve a határon. Elmondásuk szerint egyesek gazdasági okokból, a férfiak pedig a katonaság elől menekültek. Áru- és embercsempészetre nem emlékeznek, de elmondták, hogy az egyik férfi, aki a határ menti földekre járt dolgozni, kapája nyelében csempészte át a menekülteknek szánt leveleket. Mindnyájan kihangsúlyozzák a helyi románság ellenséges és agresszív magatartását. Mindenki emlékszik olyan családtagra, akit megvertek a románok, illetve megalázó kifejezésekre, sértegetésre. Gyakoriak voltak az összetűzések a helyi táncmulatságokon, este az utcán, vagy a helyi italmérésekben. Külön kiemelik egy Ioanaş nevű, Bonchidáról menekült férfi viselkedését, akit hírhedt magyarellenessége miatt egyik magyar faluástársa agyonvert. Mivel az ügy etnikai színezetű gyilkosságnak számított, a rendőrség felettébb agresszív módon folytatta a vizsgálatokat a magyarok körében, több magyar fiút bántalmazva. Kis Anna szerint néhai férjét akkor teljesen ártatlanul ítélték el több más társával együtt a nagyszebeni hadbírószágon. A faluba főleg Kötelendről kerültek román menekültek, akik elfoglalták az üresen maradt magyar házakat, gyakran bántalmazták a magyarokat (Király Mihály szerint az egyik magyarnak a fogait kiverték), és az is megtörtént, hogy egy magyar családot a falu határából kitoloncoltak, és a házát elfoglalták. A helyi románság a gyilkosságtól sem riadt vissza: minden adatközlő emlékezett arra az esetre, amikor a falu határában megöltek egy magyar deszkakereskedőt. Bár a tettéseket elfogták, alig pár hónapos, enyhe büntetést szabtak ki rájuk. A gabonarekviráláskor a szovátiakat az mentette meg az éhezéstől, hogy időben elrejtették a gabonát. Míg az egyik adatközlő arra emlékszik, hogy nem adtak vissza semmit, a másik úgy tudja, hogy csak részben, és rossz állapotban adták vissza a gabonát.

A magyar-román háború alatt a magyar katonák bevonulását a helyi magyarok kitörő örömmel fogadták. Nem emlékeznek leszámolásra, vagy bosszúra, amit a magyarok kö-

23. Király Mihály, Maneszésné Tóth Maris, Soós Márton, Kis (Dezső) Anna és Kis Dániel közlései.

vettek volna el a románok ellen. Király Mihály, nagybátyja a helyi bíró kérésére összegyűjtötte a román zászlókat a faluban, ennek következtében menekülnie kellett, és ezt a tettét később is felemlgették a helyi románok. A magyar-német csapatok visszahúzódása után a faluban a helyi románok több gyilkosságot is elkövettek. Helyi, felfegyverzett civilek a falu határában levő Bánffy-hegyen, illetve a faluban levő Gávrisné-féle italmérés pincéjében több (összesen körülbelül tíz) német és magyar katonát kivégeztek. Bár az adatközlők szerint ma is lehet tudni, hogy kik voltak a tettesek, a két gyilkosságért senkit nem vontak felelősségre. A katonákat más településről hozták Szovátra, egyiküket viszont a helyi magyarok bűjtatták, őt a magyar tanító (Frigyes) árulta el, az adatközlők szerint nem azonosították őket soha. Ennek a gyilkosságnak más, írásos nyomát nem találtuk. A Magyar-szovátról Kötelenre átköltözött, és ott románverő hírében álló bíróval le akart számolni a népharag, de mivel a magyarok elbűjtatták, a románok a feleségét bántalmazták súlyosan. Tévedésből Király Mihály édesanyját is bántalmazni akarták, mert a bíró családneve is Király volt. Az adatközlők egyöntetűen tanúsítják, hogy a helyi románság a szomszédos botházaiakat próbálta rávenni arra, hogy tömegesen jöjjenek át Szovátra, és fosszák ki a magyarokat, a botháziai viszont ezt megtagadták. A bevonuló román és szovjet katonák garázdálkodtak, és fosztogattak a magyarok házaiban, több asszonyt megbecstelenítettek. Maneszené Tóth Maris lánykorában csodával határos módon menekült meg a szovjet katonák kezei közül. Míg a magyar honvédekről úgy emlékeznek, hogy a lakossággal megértőek és lovagiasak voltak, felemlgetik a román és orosz katonák fosztogatásait (baromfit, állatokat, órát, pénzt loptak, egy gazdának 70 kaptárát tették tönkre). A faluból a fiatal férfiakat elhurcolták munkaszolgálatra, Soós Márton megszökött a brassói állomásról, de sokan kerültek a földvári lágerbe is. Király Mihály szerint egyikük évtizedeken át hordozta a haláltábor lelki traumájának nyomait. Néhányan úgy menekültek meg az elhurcolástól, hogy románoknak öltöztek. Szabó András menekültként magyar katona lett, részt vett a tordaszentlászlói harcokban, majd a visszavonulásakor Csehszlovákiáig ment hadtestével, onnan dezertált, és hazatért. Apahidán majdnem szovjet fogságba került, szabadulását egy román ember jóindulatának köszönhette, de később Tordára internálták.

A számos konfliktus emléke a mai napig él a faluban, a meggyilkolt román ember leszármazottai ma is a magyarok szemére vetik a gyilkosságot, Király Mihálynak sokáig emlegették a zászlók összegyűjtését, a leggyilkolt magyar honvédek ügyét pedig ma is keserűen említik a magyarok.

Mezőkeszű²⁴

Nem lehet tudni, hogy a határ közvetlen közelében levő magyar többségű falu miért maradt Romániánál. Víg József szerint édesapját azért engedték haza a iași-i munkatáborból, mert azt hitték, Keszű Magyarország lesz. Érthető hát, hogy a falu lakosságának nagy része a nagyon közeli Magyarpalatkára menekült. Minden munkaképes férfi Magyarországon volt, ebben az időben a földeket gyerekek szántották, és ahogy Víg József elmondta,

24. Horváth Dani és Vigh József közlései.

nem akadt épkézláb férfi, aki megtaníthatta volna őket az eke használatára. Virágzott az árukereskedelem és az embercsempészet, és a helyiek olyan mértékben érdekeltek voltak ennek fenntartásában, hogy a közeli hegyen felállított román figyelőállást egy éjszaka keszüi magyarok lerombolták. A két adatközlő gyerekkorában a határ melletti földeken legeltette családja juhait, ezért több határ menti incidensnek szemtanúja volt. A legjelentősebb a magyar honvédség 1940 szeptemberi fegyverhasználatot is implikáló esete, amikor a Magyarpalatka és Keszü határán található tanya román tulajdonosa, miközben a honvédek a vadászfegyverét akarták lefoglalni, lelőtte az őket kísérő palatkai civilt, ezért a honvédek halálosan megsebesítették, átszaladt ugyan a határon, de Mócson a kórházban belehalt a sebeibe. Horváth Dani gyakran volt szemtanúja annak, hogy magyar, illetve román személyek szöktek át a határon, többeknek segített is a szökésben, Víg József pedig, akinek édesapja Magyarpalatkán lakott, napi rendszerességgel járt át a határon az erdőn keresztül. Ő maga is csempészett árut, Romániából szappant, marószódát és vetőmagot vitt, Magyarországról ruhaneműt és lábbelit hozott. A faluból besorozott hús katonaköteles férfi közül csak egy vonult be a román hadseregbe, a többiek mind átszöktek a határon, hármuknak Víg József segített a szökésben. Az 1942-es gabonarekvirálás nagyon érzékenyen érintette a családját, állítása szerint tíz napon át éheztek. A német-magyar és a román-szovjet bevonulás idején jelentős esemény nem volt a faluban, a német katonák innen is elhurcoltak civileket áruszállításra, de a román katonák garázdálkodtak és fosztogattak. Egyikük sem emlékezett arra, hogy civileket munkatáborba hurcoltak volna a háború végén.

Berkenyes²⁵

A kis mezőségi település negyven magyar családjából az egyetlen adatközlő, Császár János szerint kb. egyharmaduk Magyarországra távozott. Édesapját kétszer is a Bumbești-Livezeni-i munkatáborba vitték. A gabonarekvirálást azért úszta meg, mert a rekvirálóbizottság egyik tagja, arra való tekintettel, hogy anyja meghalt, és apja munkatáborban volt, nem engedte, hogy elvigyék az élelmiszerét. Az idős ember két legfontosabb emléke két személyes sérelme: a magyar-német csapatok véletlenül hurcolták magukkal, akarata ellenére bízták rá egy kétökrös szekeret, amellyel Máramarosig kellett kísérenie a csapatokat. Kalandos visszatéréséről részletesen számolt be. Visszatérése után viszont magyar nemzetisége miatt a buzăui munkatáborba vitték, ahonnan megszökött, és hosszú és fárasztó vonatút után tért vissza a faluba. Arra emlékszik, hogy a magyar bevonuláskor a honvédek emberségesek voltak a helyi lakossággal: az egyik, sokgyermekes román aszszonyt étellel és gyümölcssel segítették, de a román katonák elvitték a helyiek élelmiszerét.

Magyarfráta²⁶

A román többségű nagyközségben adatközlőm határozottan magyarelles hangulatra emlékezik, a testvérét meg is verték a románok. Szerinte csak kevés magyar hagyta el a fa-

25. Császár János közlése.

26. Császár Sándor közlése.

lut, jórészt a katonaság, vagy a törvény elől menekültek. Állítása szerint a faluban a románokat és magyarokat rokoni szálak is összekötötték, ezért részükről gyakran tapasztaltak jóindulatot. A rosszindulatot a helyi gróf távoli vidékről érkező román béresei szították, akik nem integrálódtak a helyi kapcsolatrendszerbe. Az 1942-es gabonarekvirálásakor maguk a román szomszédok voltak azok, akik a magyarok gabonáját csűrjeikbe rejtették a rekvirálóbizottság elől, és titokban adták vissza a magyaroknak. A magyar férfiak közül sokan a román hadseregben szolgáltak, és meg is haltak a háborúban. A német-magyar megszállásról pozitív emlékei voltak, a katonák nem vettek el élelmiszert, hanem kértek, és fizettek érte. Nem engedtek a faluban semmilyen erőszakosságot, és előre figyelmeztették a lakosságot, hogy csak ideiglenesen tartózkodnak ott, amíg feltartóztatják a szovjet-román hadsereget, hogy közben ki lehessen Észak-Erdélyt. A faluban nem voltak harcok, de a tordai front közelsége miatt az iskolában kórházat alakítottak ki, és számos sérült honvéd érkezett a faluba. A honvédeket a helyi magyarok segítették, amivel tudták. A visszavonuló hadsereg frátai civileket is elhurcolt, hadi szállításra. A bevonuló román hadsereg megítélése már nem pozitív. Külön említi, hogy míg a magyarok szívesen adtak a katonáknak az állatállományukból, a helyi románok voltak azok, akik megtagadták az hadi rekvirálást. Emlékei szerint az orosz katonák két idős asszonyt is megerőszakoltak a faluban, két embert pedig elhurcoltak a közeli erdőben, és megölték. Több fiatal társával őt is Galați mellé vitték munkatáborba, ahol a Szeret egyik hídját építették. Karácsonyig volt ott, embertelen körülmények között, legyengülve, tetvesen és lerongyolódva tért haza. Hazatérése rendkívül kalandos volt, többször mozdonyon, vonat tetején és ütközőkön utazott. Elmondása szerint a közelebbi és távolabbi falvak magyarjai közül sokan voltak vele egy táborban. Meg van győződve arról, hogy elhurcolásuk mögött ugyanaz a megsemmisítő szándék húzódott, mint a Holokauszt mögött: „...úgy vittek, mint a zsidókat a holokausztnál, pusztuljanak el a magyarok, hogy semmisítsenek meg.”

*Detrehemtelep*²⁷

Az 1900-as években épített telepes falu még a második bécsi döntéskor is szintiszta magyar település volt. Bár itt is sok magyar férfi menekült el a katonai behívó elől (2-3 ember ment csak el román katonának, és közülük egy sem jött haza), és sokan menekültek el gazdasági okokból, a lakosság nagy része a helyén maradt, mivel a település távol esett a határtól. A közeli Alsó- é Felsődetrehemre sok román menekült, de a falut elkerülték. Így a faluban számottevő atrocitás nem történt, Venczel Sándor szerint viszont a magyarok féltek lemenni a községközpontba, amikor pedig a románok a telep közelében levő kaszálójukra jöttek dolgozni, magyarellenes rigmusokat skandálva, és a kerítéseket verve mentek végig a falun. Az 1942-es gabonarekvirálásakor a közeli egerbegyi románok jóindulatán múltott, hogy a magyarok nem éheztek. Bár a tordai harcoktól mindössze egy hegy választotta el, a falu nem volt hadszíntér, a magyarok itt kórházat rendeztek be, és idehozták a csatában elesett honvédeket. Emiatt létesült a telepen levő katonai temető, melyben

27. Moldvai Béla és Etelka, illetve Venczel Sándor közlései.

összesen hatvan honvéd nyugszik. Venczel Sándor egyike volt azon fiataloknak, akiket – idősebbek hiányában – felkérték a katonák sírjainak a megásására. Elmondása szerint a honvédek kifogástalanul viselkedtek, de amikor elvonultak, a nyomukban fosztogató román katonaság és civilek érkeztek. Ebben az időben a faluban sok egerbegyi magyar menekült is volt, Venczel Sándor feleségének családjától visszatérésükkor kobozták el az ökröket a román katonák. A faluból a tizenennyolc és húsz év közötti fiúkat elvitték Galați-ra munkaszolgálatra, valószínű ugyanoda, ahová a frátaikat. Venczel Sándor szerint kétezren voltak a táborban, ők is a Szeret hídját építették, ők is kalandos út során kerültek vissza karácsonykor. Venczel Sándor azt is megemlíti, hogy róluk fogvatartóik azt állították: partizánkodás miatt internálták. Másik adatközlő, Moldvai Béla öt faluštársával nem volt ilyen szerencsés. Őket, mint Észak-Erdélyből visszatért menekülteket tartóztatták le, rövid tordai állomásozás után a földvári haláltáborba vitték, majd onnan Dél-Ukrajnába szállították lágerbe. Állítása szerint a Földvárról elindított 3500 személy közül mindössze 500-an érkeztek meg élve. Bár ez az adat túlzásnak tűnik, arra vonatkozó emlékeit, hogy miként segédkezett eltávolítani el a vagonból elhunyt fogolytársaikat, nem vonhatjuk kétségbe. A lágerben embertelen körülmények között tartották, fűtés és ablak nélküli helyiségekben, ahol a fogvatartottak a testükkel melegítették egymást. Két év után kerültek haza mindnyájan.

*Pusztakamarás*²⁸

A település szintén a határ mellett volt, református parókiájára – mivel a lelkész a tanítói lakásban lakott – menekülteket szállásoltak be. Ezek az egyház földjén legeltették a lovakat, és amikor a lelkész számon kérte őket, akkor dühükben majdnem meglincselték.²⁹ A falu férfilakossága – aki tehetett – elment Magyarországra, de az ottmaradt családtagjaikat folyamatosan vegzárták a hatóságok. Akik a szomszéd falvakba menekültek, éjszaka visszajártak meglátogatni a családjaikat, de sokszor a helyi románok jelentették fel azokat, akiket láttak visszatérni. Járai Mihály szerint édesapja ezért nem menekült el a katonai behívó elől, döntése viszont végzetes volt, mert a román hadseregben Ukrajnában meghalt. A román hadseregben harmincöt pusztakamarási férfi pusztult el a háború alatt. Az adatközlő szerint társaik, akik azon az éjszakán elmenekültek, túléltek a háborút. A civil lakosság körében a magyar-román összetűzések gyakoriak voltak, főleg a bálokon, néha ezek durva tettelegességbe fajultak. Egy alkalommal például a románok beszorították a magyar fiatalokat egy idős ember udvarára, és ott kövekkel dobálták meg. Szabó Anikó elmondta, hogy édesapját gyermekei szeme láttára verték el a vasgárdisták. Az egyik asszonyt azért bántalmazták, mert fehérre meszelt házának zöldre festette az ablakát, és a piros muskátlival a magyar nemzeti színekre emlékeztette. Az adatközlők elmondták ugyanakkor, hogy sok román és magyar családot fűztek rokoni szálak egymáshoz, ezért sokan jóindulatúan viseltettek a magyarokkal szemben. A gabonaelkobzásnál például sokan segítettek a magyarokon, Járai Mihályék házáat például az egyik román bizottsági tag javaslatára kerülték

28. Járai Mihály, Járai József, Lukács Anikó és Szabó Anna közlései.

29. DRELvt, 47. cs., 24.

ki, mert ők hadiárvák voltak. A faluban foglalkoztak ember- és árucsempészettel, az egyik adatközlő nagybátyját és testvérét elfogták a határőrök, a fiatal fiút börtönbe zárták, és az ott szerzett betegségében, huszonegy évesen meghalt. A magyar hadsereg 1944 őszi bevonulásának Járai Mihály és Szabó Anna is tanúi voltak. A magyarok örömtáncot lejtettek a falu központjában, a románok gyászruhába öltöztek. Sokan a románok közül elmenekültek, de csak Ludaig mentek, amikor látták, hogy nem kell félniük, még a magyar hadsereg távozása előtt visszatértek a faluba. A magyar és a román lelkész kölcsönösen egymást rejtegette a két fennhatóság idején. Több leszámolás is történt ekkor a faluban, két kamarási magyar elhurcolt Feketelakról két román embert, és az erdőben lelőtték. Később a tetteseket letartóztatták. A helyi báró, Kemény Gézá, aki ebben az időben a falu bírója volt, bár megakadályozott sok etnikai összecsapást, a románok visszatérésekor brutalisan bántalmazták, az adatközlő szerint valószínű ezekben a sérüléseibe halt bele később. A falu emlékezetében elevenen él a sármási zsidók lemészárlása, mely a falu határában, a sósokúti dombon történt. Szabó Annának személyesen mesélte el az egyik szemtanú a gyilkosságot, Járai Mihály pedig név szerint sorolt fel olyan magyarokat, akiket 1945-ben kivégeztek, hogy kiássák a sírokat. Állítólag az exhumálással példát statuáltak a hatóságok, csak magyarokat kivégeztek ki, többet csak azért, hogy lássák a gyilkosság szörnyű következményeit. A szemtanúk nyilatkozata egybecseng Sütő András leírásával, aki szerint a román őrmester a következő szavakkal hívta a magyarokat a 29 órát tartó keserves munkára: „Magyar csendőr megölte, magyar ember kiássa”. Édesapja, és még néhány presbiter jelen volt, a történeteket napok múltán is borzadva mesélte.³⁰ Fontos megemlítenünk, hogy a kamarási magyarok a szégyenletes gyilkosságban nem vettek részt, őket a kollektív bűnösség elvén büntették azzal, hogy kötelezték a szörnyű szertartáson való részvételle. Szabó Anna szerint rejtegettek zsidókat a faluban. A német csapatok elvonulásakor hadi szállításra több magyar férfit is lehurcoltak, ezek Szatmárig kísérték a hadsereget. A román és szovjet csapatok bevonulásakor, mivel a falu határában egy ágyút állítottak fel, a tűzharcban egy novaji ház leégett, és egy asszony megsebesült. Az orosz katonák több asszonyt is megerőszakoltak a faluban, Szabó Annát is majdnem az ágyából rángatták ki az oroszok, az egyik asszonyt hat katona bántalmazta. Bár nem tudták megnevezni kit, de tudomásuk volt arról, hogy a visszatért magyar menekülteket orosz lágerbe vitték.

*Nagysármás*³¹

A huszadik század elején létesített telepről rövid ideig azt hitték, Magyarországhoz kerül. Az egyik adatközlő, Farczádi Rebeka férjé ezért engedték haza a katonaságból. Amikor kiderült, hogy Sármás Romániánál marad, a férfi eltávozott Magyarországra. A telepről sokan követték őket, de sokan voltak, akik román katonának vonultak be, a háborúban elhunyt 42 sármási román katona közül sokan voltak magyar nemzetiségűek. Olyan sármásiakról is tudunk, akik először bevonultak, majd, mint román katonák szöktek át a ha-

30. Sütő András: *Bertalan-éj a lelkünkön*. In: *Templomra szállt bánatmadár. Pusztakamarási magyarok*. Kriterion kiadó, Kolozsvár, 2011. 145.

31. Farczádi Rebeka és Porkoláb Árpád közlései.

táron. A faluban a kisebb nemzetiségi összezördülések – főleg a kocsmában – mindennaposak voltak. A gabonarekvirálás idején a románság viszonyulása ambivalens volt: voltak olyanok, akik a saját házukba rejtették el a magyarok gabonáját, mások meg feljelentették azokat a magyarokat, akiket megláttak gabonát rejtegetni. A magyar hadsereg bevonulása után néhány magyar ellenségesen bánt a helyi románokkal. Őket később súlyosan bántalmazták emiatt. Porkoláb Árpád volt az, aki feltette a magyar zászlót a templom tornyába. Később rettegett attól, hogy tette miatt felelősségre vonják. Kétségtelen, hogy ennek az időszaknak a legnagyobb szegényfoltja a sármási zsidók elhurcolása és kivégzése volt. Bár a szemtanúk vallomásaiból egyértelműen kiderül, hogy a 126 zsidó személy meggyilkolásakor a ravaszt nem a magyarok húzták meg, összegyűjtésükben, megkínzásukban és kivезénylésükben kétségtelenül a magyarok is részt vettek. Az egyik adatközlő családjának házában is laktak zsidók, a faluban létrehozott nemzetőrség tagjai az ő házukra is sárga csillagot festettek. Magyarok voltak, akik összeterelelték őket, akik éjszaka megerősszakolták a zsidó lányokat, és magyarok voltak, akik a kamarási Sóskút-hegyre kivезényelték őket. Ki kell azonban emelnünk azt is, hogy olyan sármásiak voltak, akik segíteni próbáltak rajtuk. Porkoláb Árpád édesanyja élelmet vitt nekik, hasonlóképpen Farczádi Rebeka anyósa is. A református lelkész próbált közbenjárni értük. Fogya tartóik mindnyájukat azzal zavarták el, hogy ha nem vigyáznak, ők is közéjük kerülnek. A román hadsereggel együtt egy Gavrilă nevű önkéntes vezetésével a Maniu-gárda is megjelent a faluban. Sok magyar legényt vertek meg, Porkoláb Árpád szerint a szobában, ahol a verések történtek, a mennyezetig véresek voltak a falak. Sok magyart elhurcoltak kényszermunkatáborba, de Predealon kísérőjük leszállt a marhakocsiból, és a magyarok megszöktek, és visszatértek Sármásra. A sármási adatközlők történeteiben elkülönül a Farczádi Rebekkéé, ő családjával a Budapest melletti Baracskára menekült, ott érte őket Budapest ostroma, hosszú és kalandos út után érhettek vissza Nagysármásra.

Következtetések

A vizsgált időszakról az adatközlőkkel készített interjúk értékes forrásai az ott lezajlott eseményeknek. Mivel a témával kapcsolatos katonai és hadbírósi iratok adat- és iratvédelmi okokból évtizedek óta nem kutathatók, az internálásokkal, hatósági zaklatásokkal kapcsolatban gyakorlatilag ezek a szóbeli közlések számítanak perdöntőnek. Ezért az ezekhez hasonló mélyinterjúk készítése sürgős és fontos feladat. A rendelkezésre álló félév a dél-erdélyi települések töredékének felkeresésére volt elég. Az elkövetkező időszakban viszont ezt a munkát, az adatközlők előrehaladott korára való tekintettel sürgősen és következetesen folytatni kell. Forrás- és tanúbizonyosság értékük mellett ugyanis ezek vallomások segítenek abba is belelátni, hogy az emberek feje fölött végigszáguló vihar milyen lenyomatot hagyott, hogyan traumatizált egyéni sorsokat és közösségeket, miként befolyásolta a helyiek etnikai identitását, ellenségképét és a román közösséghez való viszonyulását.

Felhasznált irodalom

Adatközlők

Kolozs­spata

1. Bőr Ferenc

(1938. február 12-én született Kolozs­spatán, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott portás. Az interjút Kolozs­spatán, 2013. november 3-án Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

2. Halász János

(1926. március 27-én született Kolozs­spatán, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott tűzoltó. Az interjút Kolozs­spatán, 2013. november 3-án Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

3. Nagy György

(1923. október 22-én született Kolozs­spatán, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Az interjúk Kolozs­spatán, 2013. november 3-án Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

Magyarszovát

4. Király Mihály

(1922. január 27-én született Magyarszováton, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Az interjút Magyarszováton, 2013. november 10-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

5. Maneszes (Tóth) Maris

(1924. október 22-én született Magyarszováton, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Az interjút Magyarszováton, 2013. november 10-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

6. Soós Márton, Kis (Dezső)

Anna és Kis Dániel (Soós Márton 1925. augusztus 22-én született Magyarszováton, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Kis (Dezső) Anna 1935. április 15-én született Magyarszováton, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Kis Dániel, 1930. február 2-án, született Magyarszováton, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Az interjút Magyarszováton,

2013. november 10-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

7. Szabó András

(1922. szeptember 1-én született Magyarországon, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: unitárius, nyugalmazott földműves. Az interjút Magyarországon, 2013. november 10-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

Mezőkeszű

8. Víg József

(1932. május 5-én született Mezőkeszűben, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Az interjút Mezőkeszűben, 2013. november 17-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

9. Horváth Dani

(1931. március 27-én született Mezőkeszűben, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Az interjút Mezőkeszűben, 2013. november 17-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

Berkenyes

10. Császár János

(1926. augusztus 27-én született Berkenyesen, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Az interjút román nyelven Berkenyesen, 2013. november 24-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

Magyarfráta

11. Császár Sándor és Császár Mária (Császár Sándor 1926. január 31-én született Magyarfrátán, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Császár Mária 1939. május 20-án született Magyarfrátán, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott varrónő. Az interjút Magyarfrátán, 2013. december 1-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

Detrehemtelep

12. Moldvai Béla és Moldvai Etelka (Moldvai Béla 1923. november 13-án született Magyarfrátán, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Moldvai Etelka 1930. június 12-én született Magyarfrátán, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége:

13. Venczel Sándor (magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Az interjút Detrehemtelepen, 2013. december 8-án Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)
(1925. március 18-án született Detrehemtelepen, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves, gyári munkás. Az interjút Detrehemtelepen, 2013. december 8-án Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

Pusztakamarás

14. Járai Mihály (1935. március 25-én született Pusztakamaráson, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Az interjút Pusztakamaráson, 2014. január 12-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)
15. Járói József (1925. november 2-án született Pusztakamaráson, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Az interjút Pusztakamaráson, 2014. január 12-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)
16. Lukács Anikó (1931. szeptember 15-én született Pusztakamaráson, a jelenlegi Kolozs megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Az interjút Pusztakamaráson, 2014. január 12-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)
17. Szabó Anna (1929. április 25-én született Besszarábiában, jelenleg Pusztakamaráson, Kolozs megyében él, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Az interjút Pusztakamaráson, 2014. január 12-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

Nagysármás

18. Farczádi Rebeka és Herte Irén (Farczádi Rebeka 1918. július 26-án született Nagysármáson, a jelenlegi Maros megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott földműves. Herte Irén 1937. szeptember 25-én született Nagysármáson, Maros megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott cukorgyári munkás. Az interjút Nagysármáson, 2014. január 19-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)
19. Porkoláb Árpád (1929. február 14-én született Nagysármáson, a jelenlegi Maros megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott

földműves. Az interjú Nagysármáson, 2014. január 19-én Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

Kissármás

20. Lakatos Károly

(1938. január 29-én született Kissármáson, a jelenlegi Maros megyében, nemzetisége: magyar, vallása: református, nyugalmazott asztalos. Az interjú Kissármáson, 2014. január 26-án Nagy Alpár-Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.)

Könyvek, tanulmányok, levéltári források

- A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (DRELvt)
- BENKŐ Levente: *A tervszerű merénylet*. In: Korunk, 2003. február.ü
- BENKŐ Levente – PAPP Annamária: *Magyar fogolysors a második világháborúban*. Pallas-Akadémia kiadó, Csíkszereda, 2007.
- GÁL Mária, GAJDOS Balogh Attila, Imreh Ferenc: *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*. Kolozsvár, 1995.
- Ifj. Müller Jenő, a Magyar Népközösség nagyenyedi irodája titkáranak jelentése a dél-erdélyi magyarság gazdasági jellegű sérelmeiről*. Magyar Országos Levéltár (MOL), Miniszterelnökségi levéltár, Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai (K 28), Romániai magyarok elleni vétségek. 1940–43. (159. cs., 262. t.), 1942 – O – 18463.
- ILLÉSFALVI Péter, SZABÓ Péter, SZÁMVÉBER Norbert: *Erdély a hadak útján, 1940–1944*. Püedlo Kiadó, Budapest, 2005.
- L. BALOGH Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print kiadó, Csíkszereda, 2001.
- NAGY Alpár-Csaba: *A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész története, 1940–1945*. L'Harmattan, Budapest, 2012.
- NAGY Mihály Zoltán, VINCZE Gábor (szerk.): *Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között, 1944. szeptember – 1945. március*. Csíkszereda, 2003.
- SÜTŐ András: *Bertalan-éj a lelkünkön*. In: Templomra szállt bánatmadár. Pusztakamarási magyarok. Kriterion kiadó, Kolozsvár, 2011.
- SZENCZEI László: *Magyar-román kérdés*. Budapest, 1946(?).